

Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig

A műfaj születése — a kalendárium a gyorsuló idők hírnöke

Az időjelző funkciót jogosan tarthatjuk a kalendárium első és alapvető funkciójának. Ez a tény műfajunk egész történetét meghatározza. Az időszámítás problémáival azonban nem kívánunk most a kezdetektől és kimerítően foglalkozni, csak arra emlékeztetünk, hogy az idő érzékelése, szemléletmódja történetileg-szociológiailag meghatározott. Az időszámításra fordított figyelem, az idő számontartásának egész mechanizmusa szorosan összefügg a társadalom fejlődésével. Azok a naptárak, amelyeket már műfajunk első példányainak tarthatunk, a 15—16. század fordulóján jelentek meg. Elegendő tehát, ha a megelőző korszak, a középkor időszemléletét, az idő számontartásának technikáit tekintjük át.¹

Még az előző korszakból hagyományozódott át a természet ciklikus ritmusának érzékelésén, az évszakok váltakozásán alapuló, ún. agráridő és a nemzeti vagy genealógiai idő, amely az évnél nagyobb szakaszokat a nemzedékek egymást váltása szerint tartotta számon. Mindkettőt az idő ciklikus és lokális felfogása jellemezte. „Az idő nem képezett önálló, valóságos, konkrét tárgyi tartalmától függetlenül tudatosult kategóriáit. . . . Az idő csak annak függvényében létezett, ami az időben végbement és természeti antropomorf fogalmakban tudatosult.”²

A keresztény kultúra újdonsága a történelmi idő volt, amely a mitológiai és a földi idő kategóriáját egyesítette. Fő támpontjai az emberi nem létének kezdete, csúcspontja a megváltás, beteljesedése az utolsó ítélet. Eszerint a történelem zárt egységet alkot, amely a kezdetektől az isteni terv szerint halad a végkifejlet felé. Ezzel megteremtődött a lineáris időfelfogás, az idő visszafordíthatatlan, történelmi egymásutániságként való felfogásának, s egy absztrakt időrendi skálának a lehetősége.

Természetesen ennek voltak előzményei. Már korábban is történtek kísérletek arra, hogy egy kitüntetett időponttól, kezdőponttól mint kronológiai centrumtól kiindulva, nagyobb időtávlatokat fogjanak át, s egységes kronológiai sémát, ún. érárt dolgozzanak ki.³ A mindennapok emberének azonban ezekkel az érákkal nem sok dolga volt. Ezt csak a tudósok, jobbjára a történetírók használták. A keresztény kultúrában is sokáig csak mint lehetőség volt benne az egységes lineáris időrendi skála. Dionysius csak iu. 525-ben javasolta, hogy Krisztus születésétől kiindulva

¹ Nagyrészt Gurevics kitérő könyvének segítségével. Bár a technikákra a nap tagolási módjaitól eltekintve nem fordít elég figyelmet, s ezért tévesztheti szem elől a kalendárium megszületésének jelentőségét. A. J. GUREVICS: *A középkori ember világképe*. Bp. 1974. 80—133.

² GUREVICS: *i. m.* 130.

³ HAHN István: *Naptári rendszerek és az időszámítás*. Bp. 1983. 82—108.

számolják az éveket előre, illetve hátrafelé. Hosszú idő telt el addig, míg a XI. században egész Európában (kivéve a keleti kereszténység régióját) bevezették a Krisztus születése szerinti évszámítást.⁴ Mindez azonban még mindig csak a tudós kultúrában vált általánossá. A mindennapi életben a középkor agrártársadalma az időt továbbra is mint természeti és nemzeti időt érzekelte.

A természeti év artikulálása, tagolása még az ókori civilizációk vívmánya volt. A keresztény világ kis módosításokkal a Julius Caesar tudósai által i. e. 46-ban kidolgozott naptárrendszert, a Julianus naptárt folytatta. A középkorban az egyház felügyelt az év tagolásának számontartására. A Krisztus életének eseményein alapuló liturgiai időt a természeti ciklushoz igazították, s az egész évet sűrűn kicövekeltek egyházi ünnepekkel. A naptár készítéséről maga a pápa gondoskodott, s a korszak naptárai is mind misekönyvekben és klerikusok képzését szolgáló könyvekben maradtak fenn. Így pl. a Halotti Beszédet tartalmazó 12. sz. végi Pray-kódexünkben is van ilyen naptár.⁵ Az első magyar nyelvű naptár pedig az 1466-os Müncheni vagy Jászay-kódexben található.⁶ E naptárak azonban mind öröknaptárak voltak, vagy legalábbis több évre szóltak. Naptárkerékkel voltak ellátva a változó ünnepek kiszámítására. Sokszor „Cisio Janus”-t is tartalmaztak. (A csízió eredetileg azt jelentette, hogy az egymást követő ünnepeknek, a szentek napjainak lerövidített nevét a könnyebb rögzítés céljából huszonnégy sorból álló versecskébe szedték. Az elnevezés onnan ered, hogy a latin nyelvű vers kezdete: „Cisio Janus...”)⁷

A köznép egészétől sem lehet ugyan megtagadni bizonyos naptári ismereteket, de a jeles napok számontartása, a megtartásukról való gondoskodás az egyházi szervezet feladata volt. A naptárban való önálló eligazodás, a változó ünnepek kiszámítása pedig kifejezetten magas tudománynak számított. A mohácsi csatában elesett Szalkai László esztergomi érsek fennmaradt sárospataki iskolai jegyzetei szerint, ebben az igen jó színvonalú városi plébániai iskolában, a nagydiákok tagozatán a tananyag fontos elemét alkották a naptári ismeretek.⁸ A „Cisio Janus” ismerete is az értelmes, okos ember ismérve volt. Ezért mondja a magyar szólás az értelmes, furfangos emberre még századok múlva is, ahogy „érti a csíziót”. A 15. században egyébként a plébániai iskolák a kezdők tagozatán tanították a „Cisio Janust” s a naptárverseket a leendő klerikusoknak.⁹

⁴ HAHN, i. m. 104–105.

⁵ BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 2.

⁶ SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959.

⁷ Január 1. Krisztus körülmelésének napja ugyanis latinul Circumcisio Christi. A Janus pedig Januarius hónap rövidítése. A latin nyelvű vers magyar változatai egyébként már korai nyelvemlékeinkben szerepelnek. Csízióknak nevezték később a 16. század végén kiformalódott népszerű-tudományos könyvecskét is, amely öröknaptára mellett közölte a csízió-verset is. (L. 42. sz. jegyzet.) A csíziókról monografikus jellegű tudománysorozatot írt BORSNA Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története*. Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1974-75. Bp. 1978. 265–347.; *A csízió kiadástörténete*. OSZK. Évkönyve 1976–77. Bp. 1979. 307–378.; *A magyar csízió átdolgozása*. OSZK Évkönyve 1978. Bp. 1980. 493–547.; *A csízió ellenlábasi és utólete*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981. 437–518.

⁸ Mészáros István ép pen ezzel az anyaggal bizonyítja az iskola magas színvonalát. Mészáros István: *A Szalkai-kódex asztronómia tananyaga*. Századok 1966. 850.

⁹ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 996–1777*. Bp. 1981. 142.

Amikor Gurevics leírja, hogy a tempós agráridővel való szakításban, az időnek az egyházi ellenőrzés alóli felszabadulásában milyen szerepe volt a városoknak, a polgári igényeknek, akkor egy technikai eszköz, a mechanikus óra elterjedésének jelentőségét hangsúlyozza. Véleményünk szerint ennek a folyamatnak hasonlóan fontos eleme az évenként megjelenő, nyomtatott, az olvasni tudó laikusok széles köre számára hozzáférhető kalendárium.¹⁰ Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, egy általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben, az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, a mechanikus órához hasonló szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése. (Mindamellettt az idő ciklikus szemlélete nem tűnt el egyik napról a másikra, sőt napjainkig is érvényesül az idő érzékelésében. Egyébként maga a kalendárium is e kétféle időszemlélet szoros összefonódását reprezentálta. Hiszen az évente megjelenő naptár mellett, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Krisztus születésétől számítva hányadik esztendő következik, egyszerismind eszközt adott az éves ciklusok jobb tagolásához is, megkönnyítve az évosztás liturgiáját.)

Természetesen nem a kalendárium hozta az új időszemléletet, s maga is csak válasz volt egy mélyebbről induló szükségletre. A szükséglet megjelenése összefügg a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, s általában a polgárság igényeivel. Ezzel magyarázható, hogy az első kalendáriumok észak-olasz és délnémet területeken terjedtek. A „kalmárok idejét”, az idő megnövekedett értékét nemcsak az jellemezte, hogy a napot a mechanikus órával mérhető szakaszokra tagolták. A gazdasági ügyleteknél megnövekedett az időpontok jelentősége, s ehhez hozzáférhető, könnyen kezelhető egységes naptárakra is szükség volt. Nagyon jellemző, hogy a naptárakhoz hamarosan mindenütt vásárjegyzéket csatoltak, a hajós kereskedők Angliájában pedig apály-dagály naptárt. A születő igény polgári jellegének nem mond ellent, inkább csak ugyanannak a folyamatnak a másik oldalát mutatja, hogy a polgárság felemelkedésével együtt erősödő központi hatalomnak, a modernizálódó államszervezetnek is egységes, könnyen kezelhető naptárakra volt szüksége.

Az időjelző funkció segítségével nemcsak a kalendárium megszületésének időpontját tudjuk megmagyarázni. Jóllehet a naptár később újabb anyagokkal egészült ki, mégis fokozatos terjedésénél mindvégig ennek a funkciónak a segítségével jutott el a fogyasztók újabb csoportjaihoz. Azokhoz, akiknek szükségük lett egy ilyen időjelző eszközre. Tehát nem csupán az írni-olvasni tudás terjedése miatt esik a kalendárium magyarországi fénykora a 19—20. század fordulójára, hanem azért, mert ekkor egy valóságos és tömeges szükségletet elégített ki. Ez a szükséglet pedig azért vált tömegessé, mert ekkor kezdte átgyúrni a kapitalizmus a magyar parasztságot. Egy alapos nemzetközi összehasonlítás megmutathatná, hogy miként függ össze a társadalomfejlődéssel a kalendáriumok nyugat- és kelet-európai

¹⁰ Az európai nyelvekben ezt a fogalmat vagy az „almanach” vagy a „kalendárium” tövéből képzett szavakkal fejezik ki. A kalendárium szó eredetére vonatkozóan több elmélet van. A legvalószínűbb az, amit Hahn István ír le. Eszerint a Caesear előtti római naptár 12 holdhónapból állott, s „a hónap kezdőnapját a holdsarló megjelenésekor hirdették ki (kalare = kihirdetni, kikiáltani), ezért a hónap első napja: „Kalendae”. Tehát innen ered a magyarban meghonosodott kalendárium szó is. HAHN I. *i. m.* 48.

virágzása közötti fáziskülönbség. Természetesen megmutatná a társadalmi kommunikációs rendszerekben elfoglalt hely különbözőségét is, aminek műfaji, szerkezeti stb. következményei is voltak.

Egyébként a kalendárium későbbi hanyatlásában is szerepe lesz az időjelző alapfunkciónak. Oly módon, hogy az időritmus általánossá vált további felgyorsulása miatt, a rátapadt egyéb tartalmak már gátjaivá lettek az alapfunkció gyors szolgálatának. Így lett a kalendáriumból lecsupaszodva fali-, asztali-, tárca- és zsebnaptár.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a kalendárium műfajának születésénél döntő feltételnek tartjuk a naptár egy évre szóló és nyomtatott voltát.

A 16—17. század magyar kalendáriumai — A műfaj kialakulása

Világkép, szerkezet és műfaji jellemzők

A maihoz hasonló naptárlapokat nyomtatásban legelőször a Mátyás udvarában is megfordult jeles csillagász, Regiomontanus adott ki 1474-ben, Nürnbergben.¹¹ Ez a latin és német nyelven egyaránt kiadott naptár még öröknaptár volt. Az első egy évre szólót 1513-ban adták ki.¹² Ezután a német területeken a reformáció hatására is nagyobb lendületet vett a nemzetiségi nyelvű (vulgare) naptára kiadása.¹³

Az első nyugati kalendáriumokat kis fáziskéséssel követték az elsősorban német mintákat követő magyar kiadványok.¹⁴ Az első nyomtatott magyar nyelvű naptárt

¹¹ Ernst ZINNER: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Auflag, Osnabrück, 1968.; WEGER Imre: *Regiomontanus és a népnaptárak*. Bp. 1937.

¹² MONSBERGER Ulrik: *A hazai Német naptáriróladalom története 1821-ig*. Bp. 1931. Német Philológiai Dolgozatok. 46.5.

¹³ A Regiomontanus munkája nyomán megszülető német kalendáriumok kiadástörténetét, típusait, tartalmi változásait hatalmas monográfiában mutatta be Ernst ZINNER: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2. Auflag. Stuttgart, 1964.

¹⁴ A régi magyar kalendárium irodalom bemutatásánál erőteljesen támaszkodtam a korábbi feldolgozásokra is. A magyar kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat egyébként legrészletesebben közli GELLÉRINÉ LAZÁR Márta: *A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában*. Századok, 1974. 5—6. sz. 1232—1233.; A 16—17. század kalendárium-történetéhez általam felhasznált legfontosabb munkák: MÁTRAY Gábor: *A magyar naptárakról a közelebbi négy évszázadban*. Akadémiai Értesítő, 1853. 1. füz. 26—37.; TOLDY Ferenc: *Régi magyar naptárak*. Új Magyar Múzeum, 1853. II. k. 188—190.; JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Bp. 1881.; KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1771-ig*. Debrecen. 1938.; ADLEFF: *Adalékok az erdélyi német kalendárium irodalom történetéhez*. Kolozsvár. 1907.; WEGER Imre: *i.m.*; MONSBERGER Ulrik: *i.m.*; ORTUTAY Gyula: *Kalendáriumolvasó magyarok*. (1936) Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. 286—290.; JAKUS István: *A császió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1962/64. Debrecen. 1965. 203—219. — Ezeknek a tanulmányoknak a többsége elég régen készült, adataik egy része s részben a jelenségek értelmezése kiigazításra szorul. A korszak mai tudós kutatói, filológusai a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadvány megjelent kötetének (RMNy I. 1473—1600. Bp. 1971; RMNy II. 1601—1636. Bp. 1983.), s a további köteteknek az előkészítése, szerkesztése közben példásan feldolgozták a régi kalendáriumokra vonatkozó adatokat is. A filológiai tisztázásokon túl bizonyára alapos ismereteket szereztek a kalendáriumok tartalmáról, szerepéről is. Ennek jele Hervay Ferenc fontos feldolgozása (HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKsz 1970/4. 373—78.).

1545 és 1550 között Székely István adta ki Krakkóban.¹⁵ A humanista műveltségű reformátor műve előszavában ezt írta:

„Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ú nyelvén Calendáriumot szerezne, kiből esztendőnek innepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre a Calendáriumot forditanám, kiből megtudhatnók a gyerekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőbe az húshagyat, mely nap lenne meg az újság, hány órán támadna fel minden napon a nap, mikor kezdetnek el a tavasz, nyár, ősz, tél, kube ennek felette becsináltam az magyar Císiot, hogy könyv nélkül is az innepeket megvehetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyerekeknek, kit jó néven ha veednek, többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.”¹⁶

Ez tehát még öröknaptár volt csízióval, valószínűleg iskolai használatra. A legrégebbi egy évre szóló naptárt, amelynek csak az emléke maradt fenn, Bécsben adták ki az 1558. évre.¹⁷ Az első ránk maradt magyar naptárt szintén Bécsben nyomták az 1572. évre.¹⁸ Az első itthon, Kolozsváron 1569-re szóló nyomtatott naptárról egy múlt századi írás tanúskodik.¹⁹ Az első Magyarországon, magyar nyelven nyomott, egy évre szóló megmaradt kalendárium az 1573-as évre készült Kolozsváron.²⁰ A 16. századból összesen kb. hatvan darab magyar kalendáriumot ismerünk.²¹

A kalendárium egy vagy két oldalán egy-egy hónap napjai függőlegesen oszlopban következtek egymás után arab számokkal ellátva. Mellettük a hét napjainak betűjelei, majd a szentek, vallási ünnepek megnevezései, végül a csillagok állásának, a Nap és a Hold járásának jelei következtek.

A 16. századi naptárakhoz az időszámítási részen túl, kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek valamilyen módon kapcsolatban voltak az idővel, s egy kivételével gyakorlati igényeket elégítettek ki. Már a Regiomontanus-féle naptárakat is kiegészítették egészségügyi tudnivalókkal.²² Ez még középkori örökség volt. A misekönyvek, iskolai könyvek naptárai mellett is találunk egészségügyi utasításokat, érvágásra vonatkozó szabályokat, amelyek a természeti év ciklusaival vannak kapcsolatban. Szalkai 1489/90-es sárospataki iskolai

¹⁵ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 112–113. RMNy. I. 63. Lehetséges, hogy Székely már 1538 előtt is adott ki magyar naptárt, de erről biztosat nem tudunk. Ha volt ilyen, ez szintén öröknaptár lehetett és szintén iskolai használatra készülhetett. RMNy. I. 19.

¹⁶ Idézi SZABÓ Károly: *XVI. századbeli magyar kalendáriumok*. *Magyar Könyvszemle* 1876. 19.

¹⁷ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331–1600*. OSZK Kiadványai, 4. Bp. 1937. 42. RMNy. I. 137.

¹⁸ RMNy. I. 294.

¹⁹ KANYARÓ Ferenc: *A legrégebbi erdélyi magyar és szász kalendárium*. Erdélyi Múzeum, 1898. 58–59; RMNy. I. 294.

²⁰ RMNy. I. 315; WALTHER László, *Tudományos Gyűjtemény* 1829/IX. 116., 119; Az elsőre vonatkozóan Schwartner 1809-es közlése óta (Martin SCHWARTNER: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Ofen, 1809. I. 18–19.) Sokféle adatot közöl a szakirodalom. Úgy véljük, hogy a leghelyesebb a magyar filológia monumentális művére, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadványra hagyatkoznunk.

²¹ HERVAY: *i. m.* 374.

²² WEGER Imre: *i. m.* 17; Ernst Zinner *i. m.* 1968. 202–203.

jegyzeteiben is együtt szerepel az első füzetben a naptárszámítás, a csillagászat és az egészségügyi tudnivalók.²³

Tudós szerzők az eddig ismert kb. ötven egészségügyi szabályzatról kimutatták, hogy azok az i. u. 700 körüli évek nagy angolszász tudósának, Beda Venerabilisnek Computusára mennek vissza mint ősforrásra.²⁴ Beda pedig ókori szerzőre, Pliniusra támaszkodott.²⁵ A középkori egészségügyi szabályoknál többnyire nincs kifejtve, de az ókori eredetnél a tanácsok tudományos alapján az emberi test állapotának nem egyszerűen csak a természeti év ciklusaitól, hanem a csillagos ég változásaitól való függése adja. A ptolemaioszi világmép alapján álló hellenisztikus tudománynak, ez a földi és égi dolgok közötti összefüggésről, a „kozmosz szimpátiáról” szóló elgondolása épült tovább a reneszánsz természetfilozófiában. Ez az asztrológiai világmép, illetve ennek vulgarizáló elágazásai adják a kalendárium sok új anyagának elvi alapját is.

E világmép szerint mind az ember, mind a természet, mind az égitestek ugyanabból a négy elemből épülnek fel. A különböző elemek tulajdonságaival felruházott égitestek titokzatos módon összefüggenek a földi, emberi jelenségekkel. A csillagok mozgása meghatározza a történéseket, befolyásolja az élőlények állapotát, s így a planéták kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A hold fázisaitól, s hogy melyik csillagjegyben járnak a bolygók és a Hold, függ az, hogy mikor kedvező az idő érvágásra, köpölyözésre, purgációra. De ettől függ az is, hogy mikor jó haját nyírni, plántálni, vadászni, halászni, tyúkot ültetni, mikor jó télire való s mikor épülethez való fát vágni. A csillagok mozgása alapján kiszámítható, hogy milyenek lesznek az egyes évszakok, hogyan változik az időjárás, milyen lesz a föld gyümölcse, mit várhatunk a csúszómászóktól, egerektől, mindenféle kártevőktől, s lesz-e döghalál. Sőt, ennél bonyolultabb dolgokat is megtudhatunk békességről, hadakjárásáról, az államok belviszonyairól, s egymáshoz való indulatokról.²⁶

Természetesen mindezek a jövődölések nem egyszerre jelennek meg, s nincsenek is meg valamennyi kalendáriumban, de mind ugyanannak a világmépnek a sarjadzásai. Míg a középkori naptárak egészségügyi előírásai minden évben érvényesek voltak, addig a jóslások nagy részét évente kellett kikalkulálni, mert az égi jelenések, hogy melyik csillagkép mikor melyik másiknak hányadik grádicsára hág, nem ismétlődtek változatlanul még ugyanazon planéta égi regnálása alatt sem. Ezek kiszámításra igen nagy tudomány volt. Mai tudásunk alapján történetien lenne mindezt egyszerűen babonának minősíteni. Ízig-vérig a korabeli tudós kultúra találmánya volt ez, ha a kalendáriumokban vulgarizálódott is valamelyest. Ezt adta a 16. századi tudomány mintegy felvilágosításképpen, hogy az olvasókat a

²³ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 997—1777*. Bp. 1981. 147.

²⁴ ZALÁN Menyhért: *A Pray-kódex forrásaihoz*. MKsz. 1926. 253. Idézi VIDA Tivadar: *A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai*. MKsz. 1975/2. 127. Vida ezenkívül újabb gazdag bizonyítanyagot idéz.

²⁵ CSÓKA J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete*. Bp. 1971. I. k. 43—44.

²⁶ Az 1572-es bécsi magyar naptár jövődöléseit Kovács Imre ismertette részletesen (i. m. 14—15.). Kicsit későbbi korszakból, de változatlanul ilyen jellegű kalendáriumi jövődöléseket, tanácsokat tett közzé legújabbban Szilágyi Ferenc az 1749-es győri kalendáriumból. *Elmélet vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Bp. 1983. 18—28.

tanácsokkal a boldogság útjára vezesse. Ezek a kalendáriumok mindig híres egyetemek híres tudósaira, matematikusra, asztronómusra hivatkoztak, s a 16—17. században nem is alaptalanul. A magyar naptárakba a krakkói és a bécsi egyetem tudósai dolgoztak. A lőcsei naptár számára pedig előbb Frölich Dávid kémárki asztronómus végezte el a számításokat, majd pedig majdnem egy évszázadig a Neubart család tagjai.²⁷

Az a mentalitás és világgép, amelyet ezek a kalendáriumok sugalltak, mint láttuk, ókori elemekből, s a középkorra jellemző technikával épült fel, de bizonyos újkori polgári igényeket is szolgált. Alapos társadalomtörténeti okai vannak, hogy az ókori előzményekből ebben az átmeneti korban fejlődött ki, s terjedt el — a kalendáriumok révén is — viszonylag szélesebb körben az asztrológiai világszemlélet. A kor embere, az iparos és kereskedő polgár, az árutermelő nagybirtokos stb. szerette volna kiszámítani cselekedetei következményeit, kalkulációi helyességét. Születőben volt, illetve kezdett elterjedni az igény a dolgok racionális kiszámíthatóságára.

A kor ingatag viszonyai, a kereskedelem bizonytalanságai, az információterjedés lassúsága, a tudományok állása, az ismeretek szintje, stb. azonban még nem nagyon tették lehetővé a racionális számítást, a világ és a társadalom működésének, összefüggéseinek racionális feltárását. Ezért érezhette a kor embere fokozottabban, hogy a sors kiszámíthatatlan erőinek kezében van. A kiszámíthatóság igénye s ennek lehetetlensége közötti ellentmondás miatt hagyatkozott a kor polgára pl. a kálvini predesztináció-tanra is. De ezért próbált az asztrológia tudományába is kapaszkodni. Az asztrológiai előrebecslések, előrejelzések, a racionális kiszámíthatóság látszatát keltették. A kalendáriumok asztrológiai alapú jóslásai, tanácsai az átmeneti kor, a 16—17. század viszonylag szélesebb közönsége számára tették hozzáférhetővé ezt a kvázi-racionalitást. Horoszkópkészítés, csillagjóslás korábban is volt, de csak az uralkodók s más hatalmasok engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Most viszont a kalendáriumok révén ennek bizonyos elemei vulgarizálódtak s szétáradhattak.

A 17. század utolsó harmadáig még a tudomány világában is éltek e világgép elemei. Magyar vonatkozásban elegendő Apáczai *Magyar encyklopédiája* VI. fejezetére vagy a kertészkedő tudós püspök, Lippai János gazdasági kalendáriumára gondolnunk.²⁸ A probléma akkor jelentkezik, amikor a newtoni világgép megszületése, lassú terjedése után, a magasabb kulturális szinteken a 18. század közepén már tarthatatlan az asztrológiai magyarázat, s a kalendáriumok még ekkor is ezt

²⁷ Kosáry Domokos nagyívű, impozáns művelődéstörténeti munkájában erre vonatkozóan néhány pontatlanság van. A Neubart család ugyanis nem kalendáriumkiadói privilégiummal rendelkező nyomdászcsalád volt, hanem sziléziai filozófus-matematikus-csillagász família, s tagjai a nagyhírű lőcsei naptár s már magyarországi és külföldi kalendáriumok nagy tekintélyű szerkesztői voltak. A lőcsei mintájára 1706-1722-ig kiadott komáromi naptárak csillagászati részének (így az említett 1713-ra szólónak is) Neubart János volt ugyan a szerzője, de soha sem lakott Komáromban. Hasonlóképpen a pozsonyi naptárnál is szerző, de nem nyomdász-kiadó. A 18. század végén pedig már nem is az ő neve, hanem a jól hangzó Bobordánszky Kopernikusz „csillagváltásé” szerepel az újra meginduló komáromi naptáron szerzőként. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 198.

²⁸ *Calendárium oeconomium perpetuum*. Néprajzi Közlemények, 1963/1—2

mondják, és közönségük jó része is ragaszkodik ehhez. Csak Mária Terézia rendeletére hagyják majd el a naptártól az érvágási szabályokat, s egyéb asztrológiai előírásokat.

A jövődölések közül a kalendáriumi időjósítás tudta befutni a legnagyobb pályát, mert már a kezdeteknél sem csak asztrológiára támaszkodott, hanem a több évszázados megfigyelésre, felhalmozódott tapasztalatra. Ezért az asztrológiai alapok megdőlése után a hangsúlyt könnyen lehetett áthelyezni a tapasztalásra. A meteorológiai előrejelzés egyébként a 16. században rögtön az egészségügyi szabályok után jelent meg. Néha a hónapok, sőt a hetek mellett, néha külön cím alatt találjuk. Igen gyakran a hónapok alá nyomtatott naptárversekben, kalendáriumi rigmusokban olvashatjuk az elvégzendő gazdasági munkákra vonatkozó tanácsokkal, s néha egészségügyi, táplálkozási szabályokkal együtt.²⁹ Az ilyen típusú időjárás-előrejelzések s összekapcsolódásuk a gazdasági munkákkal, régi római hagyományra, egészen Catóig vezethetők vissza. A rigmusok ősforrása pedig a római Filocalus 354-ben írt költeménye.³⁰ Néha az ilyen versekbe foglalt tudnivalók nem a hónaptáblákra kerültek, hanem külön cím alatt szerepeltek, mint parasztkalendárium. Ennek egy változatát Apáczai is közli 1655-ben megjelent Magyar encyclopaediájában „házi, paraszti és örökkévaló kalendárium” cím alatt.³¹

Hamar megjelentek a hónapábrázolások, amelyek a hónaptáblák fejlécén, az egyes időszakok, hónapok természeti, gazdasági, vallási szimbólumait ábrázolták. A hónapok ilyen ábrázolása is antik előzményekből származik, s középkori minták is ismertek. (A legismertebbek közül valók Jean de Berry burgund herceg óráskönyvének gyönyörű illusztrációi.) A korai magyar kalendáriumok hónap- és évszabábrázolásainak, a bolygók és az állatövi jelek rajzának közvetlen mintái a német kalendáriumok s más asztronómiai népkönyvek fametszetei voltak.³² Ezek az illusztrációk, kivált a hónapábrázolások végigkísérik a kalendárium-műfaj egész történetét.

Milyen új anyagok jelentek meg még a kalendáriumokban? Utaltunk már rá, hogy polgári jellegű igényeket elégített ki a sokadalmak, vásárok jegyzékének csatolása. Ha megnézzük, hogy hol nyomtak magyar kalendáriumot a 16—17. században (külföldön a legtöbbit Bécsben), akkor azt látjuk, hogy azok egyrészt a nyugati-dunántúli árutermelő s élénk kereskedelmi tevékenységet is űző nagybirtokosok védnöksége alatt működő nyomdáknak jelentek meg (Keresztúr és Csepreg, de a bécsi kiadásokat is részben ezek a nagybirtokosok támogatták), másrészt Bártfán, Lócsén, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Nagyszombatban,³³ tehát olyan városokban, amelyekben virágzott a kereskedelem. Debrecen gazdasága, kereskedelmi élete virágzik, sőt a korakapitalista világgpiacra is kapcsolatba kerül. A szepességi városok és Kassa több ország s kereskedelmi utak találkozásánál, a bor

²⁹ KÖNIG György: *Kalendáriumbéli régi magyar disztichonok*. ItK 1900. 403—16; Kovács Imre: i. m. 34—52.

³⁰ SZILÁDY Áron: ItK 1900

³¹ Ilyen parasztrejulákat, parasztkalendáriumot közölt újabban SZILÁGYI Ferenc: *Elméti vidító elegybelgy dolgok*. i. m. 37—51.

³² SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdísítés a XVI. században*. Bp. 1961. 77—81.

³³ HERVAY: i. m. 374—377.

világkereskedelmi útvonala mentén s a bortermelő mezővárosok háttérére is támaszkodva a fénykorukat élik. Ezek a kereskedő városok adják ki a legtartósabban megjelenő naptársorozatokot a 17. században.³⁴ A pontos, részletes és megbízható vásárnaptár e városok — s más városok — kereskedő és ipari polgárságának, a mezővárosok parasztpolgárságának és az árutermelő nemességnek az igényeit elégítette ki. A század leghíresebb s legelterjedtebb naptára a lőcsei volt. (Brewer nyomda) Közkezdveltségét éppen megbízható és kimerítő vásárjegyzékének köszönhetette.³⁵ Nemcsak a felső-magyarországi, hanem az erdélyi s néha a szomszédos országok fontosabb vásárait is hozta. Német változata révén elterjedt volt Magyar- és Erdélyországon kívül Sziléziában és Lengyelországban is. (Ezért mondják a nevezetes dolgokra, hogy „hét országra szól, mint a lőcsei kalendárium”.) Ez is világosan mutatja a kalendárium terjedésének összefüggését a társadalmi, gazdasági folyamatokkal. A kalendáriumok ott jöttek létre, ott terjedtek, ahol a munkamegosztás és a csere fejlődése túllépett az önellátó tradicionális gazdálkodáson, a helyi piacok köré szerveződő kereskedelmen.³⁶

A lőcsei, s más kalendáriumok is köztelték a postajáratokat is. A társadalom kommunikációs rendszerének újkori alakulásában fontos tényező a posta intézményének kialakulása és fejlődése.³⁷ A kalendárium úgy is részese lett a kommunikációs rendszer változásának, hogy igyekezett kielégíteni az információáramlás és -közlés ezen új formájához kapcsolódó információszükségletet. Ez egyben a kalendárium terjedésének újabb serkentőjévé vált. Egyébként a legmegbízhatóbban, legpontosabban a postajáratokat is a lőcsei kalendárium közölte. Ez a másik ok, amiért ezt kedvelték a legjobban a kereskedők, s más ügyeiket intéző útonjárók.

Itt utalunk vissza arra, hogy miként függött össze a kalendáriumnak egy korábban említett információja a fejlődő árucserével, közlekedéssel, általában az érintkezés élénkülésével. A Nap és Hold keltének, nyugtának, a Hold változásának rendszeres közlésére gondolunk. Ezekre az adatokra legelső sorban az útonjáró embereknek volt szükségük. A korabeli útviszonyok mellett a hosszabb utak, szállítások tervezésénél, beosztásánál, de a rövidebb utak megtételénél is nagy fontossága volt annak, hogy mikortól meddig lehet a Nap vagy a Hold világára számítani. Ezért is nő az érintkezés élénkülésével párhuzamosan a kalendárium szerepe. A napok között való könnyebb eligazodás mellett ezért is volt fokozottabban szüksége rá az útonjáró embernek.³⁸

A Nap keltének-nyugtának közlése még egy további szempontból is fontos. Erre nézve azonban sajnos csak reformkori adatunk van. Waltherr László — Kőlcsey barátja, a Károlyiak levéltárosa — írta 1840-ben:

³⁴ Német nyelvű sorozatok is jelentek meg Késmárkon, Bártfán, Kassán, Lőcsén, Szebenben.

³⁵ MONSBERGER: i. m. 33 4; Hajnóczy - Firtinger: *Lőcse város könyvnyomtatói*. Grafikai Szemle: 1903; HAJNÓCZY R. József: *Az első lőcsei kalendárium az 1626. évre*. Lőcse. 1909. PAVERCNIK Ilona: *A lőcsei Brewer nyomda a XVII - XVIII. században*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981.

³⁶ A vásárnaptárral kapcsolatban ismét előre utalhatunk a kapitalizmus korabeli paraszti kalendáriumhasználatnak erre a mozgatójára. A kalendárium paraszti elterjedése összefüggött a paraszti árutermelés általánossá válásával, a parasztság bekapcsolódásával egy nagyobb gazdasági integrációba.

³⁷ W. SOMBART: *Der moderne Kapitalismus*. München und Leipzig. 1921. II. 372 -385.

³⁸ Ezt a sokáig növekvő jelentőségű funkciót majd címével is kiemeli sok 18. századi, 19. századi eleji kalendárium „Házi és Úti Kalendárium”.

„Nem kevés hasznát veszik ezeknek a mezei gazdák és a falusi lakosok, de leginkább a lelkipásztorok, kik déli vonalak hiányában a Nap költéről, nyugtáról a névnaptárhoz kapcsoltatni szokott jegyzetek után szokták igazítani óráikat.”³⁹

Az 1850-es években ugyanerről hosszan értekezik Brassai Sámuel is.

Feltételezhetjük, hogy a Nap-járás kalendáriumi közlésének korábban is volt ilyen szerepe. Miért van ennek jelentősége? Tudjuk, hogy az időszámítás egységes rendszerét, a zónaidőket csak 1884-ben alakították ki, s még az ennél kisebb területek időszámításának egységesítése s a középnapidő bevezetése is elég kései fejlemény. (A teljes rendezést egyébként a vasút kényszerítette ki.) Hiába találták fel a mechanikus órát és használták a városháza tornyán s a kisebb-nagyobb települések templomainak tornyain, majd jórészt ezekhez igazodva a lakásokban is, az órák a helyi időt mutatták, igazodva a Nap helyi járásához. „Minden városnak saját ideje volt.”⁴⁰ Az idő pontos meghatározását azonban csak kevés helyen végezték, ahol erre volt szellemi és technikai lehetőség. Így viszont az idő, az órák dolgában igen nagy anarchia uralkodott. Ezen segíthetett a kalendárium közléseihez való igazodás. Az ennek alapján beállított óra is a helyi időt mutatta ugyan, mégis az anarchiához képest ez az idő egységesülése felé mutatott. Az így elért egyezés és pontosság megfelelt a korabeli közlekedési gyorsaságnak, kommunikációs viszonyoknak, s általában az időbeli pontosság iránti igény fokának. A kalendáriumnak ez a funkciója a rádió pontos időjelzésével rokonnak tekinthető. Egy-egy elterjedtebb kalendárium, mint a lőcsei, nagy területeken határozta meg az idő kezelését.

A kalendáriumok eddig bemutatott teljes anyaga a mindennapi élet gyakorlati szükségleteit elégítette ki. A magyar kalendáriumoknak volt még egy elmaradhatatlan tartozéka, a krónika.⁴¹ Ez a tartalom első olyan összetevője, amely nem szolgált közvetlen gyakorlati igényeket. Legelőször az 1592-ben Debrecenben kiadott csízióban jelent meg. *Ez világ teremtésétől fogván való rövid chronika, avagy Némely meglelt dolgoknak kijegyzése* címen.⁴²

A kalendáriumbeli krónika nem speciálisan magyar elem. Az viszont már valószínűleg magyar sajátosság, hogy az 1601—1711 között megjelent, s ismert, mintegy 300 naptár nagy részéből nem hiányzik. Az első, a debreceniek 1613-as kalendáriumában maradt fenn.⁴³ A krónika Ádámtól—Éváig, a magyarok Scythiából való kijövetelén át a mindenkori jelenig a teljes időskálát bemutatta. E krónikáknak szüksézzavú krónikás jellegük ellenére, igen fontos szerepük lehetett a

³⁹ WALTHER L.: *Némely észrevételek...* Figyelmeztető, 1840. 45. sz. 731.

⁴⁰ GUREVICS: *i. m.* 132.

⁴¹ Erről Hervay közleménye alapján írunk. HERVAY: *i. m.*

⁴² RMNy. I. 678. A nyomtatott csíziók tartalma egyébként sokban hasonlított az első magyar kalendáriumokéra. Benne voltak a csillagászati tudnivalók, a különféle jóslások, gazdasági, egészségügyi, állatgyógyászati, táplálkozási tanácsok, szabályok, tudnivalók, a parasztkalendárium, sőt néha a krónika és a vásárok jegyzéke is. Különbőség, hogy nem egy évre szólt, tehát ritkábban jelent meg, s csízióvers is volt benne, valamint segédanyag a változó ünnepek időpontjának kiszámítására. Az 1590-es években kiadott kolozsvári csízió tartalmának leírását lásd: RMNy. I. 684. Lásd még Borsa Gedeon csízió tanulmányainak sorozatát, *i. m.*

⁴³ RMNy. II. 1031.

nemzet, a nemesi nemzet történeti tudatának alakulásában. Sőt, talán éppen e nemzettudat szükségletei, sajátosságai magyarázzák, hogy a magyar kalendáriumoknak olyannyira jellemző tartozéka lett a Szkitiától végig vezetett krónika. Hogy közelebbről milyen volt a kalendáriumbéli krónikának a szerepe, azt csak a teljes anyag alapos elemzése mutathatná meg. Meg kellene gondolni azt is, hogy vajon mi a jelentősége annak, hogy pont a debreceni városi közösség, református egyház és a kollégium által fenntartott nyomda volt a kezdeményezője ennek a voltaképpen ideológiai töltetű kalendáriumi matériának, s éppen a 17. századi függetlenségi harcok kezdetén.⁴⁴

A krónikákról fontos még megemlíteni, hogy legtöbbször a megjelenés előtti évekig elvezették s a jelenhez közeledve, egyre jobban részletezték az eseményeket. Ezt tulajdonképpen aktuális híradásként is értelmezhetjük. A 17. század végén pedig már a krónikától elkülönülten is jelentek meg aktuális hírek a kalendáriumokban, s ezek az 1730-as évekig fokozatosan szaporodtak, és rendszeresebbé váltak.

Mi a jelentősége annak, hogy ezek az „újdonságokra” vonatkozó, nem szocializálható ismeretek megjelentek a kalendáriumokban?⁴⁵ „Minél dinamikusabb egy társadalom fejlődése, mennél bonyolultabbak és szerteágazóbbak a környező világgal való kapcsolatai, annál inkább megnő az új ismeretek jelentősége.”⁴⁶ A nem szocializálható ismeretek, az „újdonságok” jelentőségének növekedése, olyan aktualitássá válása, amely tömeges információszükségletet elégít ki, hosszú s történetileg is előremozgó folyamat. Angelusz az aktualitás, a tömeges információszükséglet keletkezésének, alakulásának tényezőjeként négy feltételt elemez: az újszerűséget, az ember és környezet viszonyának változását, a váratlanságot és az érintettséget.⁴⁷ E feltételeket úgy is vizsgálhatnánk, hogy az újkori történelem folyamán hogyan változtak. Valószínűleg így is azt kapnánk, hogy mindegyik tényező szerepe történetileg növekvő, előremozgó.

Az információszükséglet, az aktualitás formálódása tehát szorosan összefügg, együtt halad a társadalom újkori változásaival. Angelusz azonban hangsúlyozza azt is, hogy ez a formálódás

„... a folyamatok alakulása a modern társadalmakban nem független a kommunikációs rendszer jellegétől, működésétől. A kommunikációs eszközök — különösen a sajtó — jelentős szerepet töltenek be az információszükségletek kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, tömegesítésében és befolyásolják az aktualitás formálódásának, kialakulásának mechanizmusait is.”⁴⁸

⁴⁴ Érdeemes volna azt is megnézni, hogy milyen különbségek voltak a más-más közegben megjelenő kalendáriumok krónikái között.

⁴⁵ E két, egyébként viszonylagos ismerettípus megkülönböztetését és további gondolatmenetünk kiindulópontját, fogalomkészletét Angelusz Róberttől vettük át. ANGELUSZ R. *Kommunikáló társadalom*. Bp. 1983. 5. 23. és 51—55. Angelusz dolgozatának elméleti építményét és fogalmi apparátusát egész dolgozatunkban jól tudtuk hasznosítani, amikor a kalendárium változó helyét kerestük a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ez a hatás sokszor ott is érvényesül, ahol szó szerint nem hivatkoztunk rá.

⁴⁶ ANGELUSZ R.: i. m. 7.

⁴⁷ ANGELUSZ R.: i. m. 9—16.

⁴⁸ ANGELUSZ R.: i. m. 18.

Ehhez azt fűzzük hozzá, hogy a kommunikációs rendszer, a kommunikációs eszközök úgy befolyásolják az aktualitás, az információszükséglet és az informáltság-szükséglet formálódását, hogy mindezek történeti kialakulásfolyamatában is szerepük van. A rendszeresen megjelenő első újságok előtti korszakból a levelezést, a rölapokat, a levélújságokat, a hírverseket szokták emlegetni mint a sajtót előkészítő kezdetlegesebb kommunikációs formákat.⁴⁹ Véleményünk szerint a sajtó előzményei között, s így az információ- és informáltság-szükséglet s az aktualitás történeti kialakításának folyamatában az említettekhez hasonlóan számításba kell venni a kalendáriumok szerepét is.⁵⁰

Itt nemcsak a krónikáknak a mindenkori jelenhez közelítő adataira, s a szaporodó önálló híradásokra gondolunk, hanem a jövődöléseknek az ország állapotjáról, más országokról, a békességről és a hadakozásról szóló prognosztizálásaira is. Nem megtörtént eseményekről szoltak ezek, mégis a valóság keretei között mozogva arról adtak hírt. A jóslások az adott világ, a korabeli ország és Európa országainak valóságos körülményeiből, viszonylataiból építkeztek, s olyan fogalmakat használtak, amelyek ezekre a valóságos viszonyokra vonatkoztak.

Azért is fontos a kalendárium híryanagának szerepe, mert a publicitás és aktualitás mellett — szemben pl. a levélújságokkal — a kalendárium rendelkezik a periodicitás ismérvével is. A kalendárium tulajdonképpen a legelső periodika. Kétségtelen, hogy elég ritkán, csak évente jelent meg, de hát az objektív folyamatok is lassú ritmusúak voltak. Az évenkénti tájékozódás mellett pedig tovább tartott a hírek aktualitása is. „Az információ lassúsága az aktualitást erősíti, minél ritkábbak a hírközlések, annál tovább tart a hír aktualitása” — idézi Angelusz De Veldert, s példáját a grönlandi újságról, amelynek megjelenése a havonta közlekedő postai gőzös érkezéséhez igazodott.⁵¹ Történetileg, az objektív folyamatok gyorsulása mellett éppen a kalendáriumi hírközlésnek ez a lassú ritmusú, de mégiscsak meglévő periodicitása is hozzájárult az információszükséglet mobilizálásához és az informáltság-szükséglet kialakulásához.⁵²

A 17. század folyamán még két újabb közleménytípussal bővül a kalendáriumok tartalma. Elszórtan ekkor jelennek meg az irodalmi jellegű közlések, trufák, példák, moralizáló történetek, anekdoták.⁵³ A debreceni kalendáriumban már 1619-ben szerepelnek „Békességre intő példák”. A lőcsei kalendáriumban pedig 1678-tól tűnnek fel az anekdoták.⁵⁴ Ezekben eleinte erősebb a moralizálás, a barokkos tanító célzat. Gyakorlati példák révén a helyes, erényes életre akarnak oktatni. Lassan azonban, főleg a lőcsei naptár történeteinek erősödik a szórakoztató cél. A

⁴⁹ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 29—30; idézi ANGELUSZ R.; i. m.

⁵⁰ Magyar vonatkozásban legalábbis ez minden kétséget kizáróan így van.

⁵¹ DE VOLDER: *Soziologie der Zeitung*. F. Enke Verlag, Stuttgart, 1970. idézi: ANGELUSZ, R., i. m. 20—21.

⁵² A 16—17. századi, s főleg a 18. századi kalendáriumok ide vonható teljes anyagát (jóslások egy része, krónika vége, önálló hírek) érdemes lenne a fenti szempontok fényében alaposan elemezni és értékelni.

⁵³ KOVÁCS Imre: i. m. 51.

⁵⁴ SZABÓ József: *Régi debreceni kalendáriumok*. Debreceni Képes Kalendárium, 1938. Debrecen. 1937. 56—60. MÁTRAY G.: i. m.

kalendáriumnak ez a nagy jövőjű, szórakoztató funkciójú közleménytípusa a 18. század folyamán bontakozik ki majd igazán.

Megjelentek az ismeretterjesztő jellegű írások is. Szentiványi Márton, a szorgalmas jezsuita atya 1675-től 1705-ig szerkesztette a nagyszombati latin nyelvű kalendáriumot, amelyben nagy mennyiségű tudós értekezést közölt különböző témákról.⁵⁵ A puritánus indíttatású, jeles nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós ismeretterjesztő törekvései a kolozsvári magyar nyelvű naptárban kaptak teret. A korábbi egészségügyi, állategészségügyi, gazdálkodási tanácsokat, a parasztkalendáriumot nem tekinthetjük a szó modern értelmében ismeretterjesztésnek. Ezek valójában nem új ismereteket közöltek. Bár egy részüknek kezdetben az olvasók bizonyos köre számára volt némi újdonság jellege is, mégis fő jellemzőjükké inkább a megszokottság, szabályozottság, változatlanság lett. Ezek az anyagok újra és újra csak a hagyományos tudást erősítették meg. Az a fajta ismeretterjesztés, amelyre inkább az újdonságok jellemzőek — nagyrészt szembefordulva a hagyományos tudással —, csak a felvilágosodás idején kap majd elméleti megalapozást.

Már a 16. századi naptárak is tartalmaztak néhány üres lapot a feljegyzések számára, s a lapszélre is lehetett vetni fontos emlékeztetőket. A mintát a Bécsben kiadott *Krakauer Schreibkalender* adta.⁵⁶ (Bár teljesen ilyen típusú naptárak nálunk csak német nyelven jelentek meg.) Az emberek elég nagy számban élhettek azzal a lehetőséggel, hogy időhöz kötött feljegyzéseket tegyenek, az időpontokat elhelyezve az abszolút időskálán. Ez is hozzájárult az időtudat változásához, a lineáris időszemlélet terjedéséhez. Ennek a használati funkciónak egyébként óriási szerepe volt később a kalendárium általános paraszti használatba vételénél is.

A 16—17. században tehát alapvetően kialakult és megszilárdult a magyar kalendárium műfaja. Rendszerezzük az eddig a történeti megjelenés rendjében felsorolt kalendáriumi tartalmakat! A kalendárium alapvetően két részből állt. Első felében voltak a hónapok táblái, fejlécükön a hónapábrázolásokkal. Ez a szorosabban vett naptárrész a napok és a hozzátartozó ünnepek, szentek jegyzékével, a Hold változásaival, járásával, a Nap járásával, a napok különböző tevékenységekre való alkalmasságának jeleivel, időjárási előrejelzésekkel, heti igével, esetleg kalendáriumi rigmusokkal, parasztkalendáriummal.

A naptárrésztől sokszor külön címlappal is elkülönült a második rész: Prognosticon, Judicium, Practica, Prognosticon Astrologicum, Judicium Astrologicum vagy magyarul Ítélet. Végül leggyakrabban Toldaléknak címezték. Ez volt a jóvendölési, oktató vagy olvasó rész. Ez tartalmazta a tulajdonléppei Prognosticon-t a legkülönfélébb jóslásokkal, előrejelzésekkel az időjárástól a terméskilátásokon át a háborúig. Tartalmazta a következő évre érvényes, követendő egészségügyi szabályokat, táplálkozási, gazdasági tanácsokat. itt szerepelt a magyar és a világkrónika. A 17. század végén a toldalék már néha kispróza anyagot is hozott — példát, tanítást, anekdotát —, s ennél is ritkábban ismeretterjesztő közléseket, s a krónikától különállóan aktuális híryanagot is. Mindig tartalmazta végül a vásárok jegyzékét s nagyon sokszor a postajáratokat. Az 1730-as évekig ez a szerkezet és ezek a gyakoriságok jellemezték a magyar kalendáriumokat. Ennek alapján —

⁵⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 408.

természetesen a későbbi fejleményeket is ismerve — már leírhatjuk a kalendárium műfaját.

A kalendárium egy évre szóló nyomtatott naptár. A szorosabb értelemben vett naptárrészen a napok rendjén kívül megtalálhatók a naponkénti csillagászati változások is. A kalendárium a naptárrészen kívül tartalmaz a mindennapi gyakorlati életvitelhez szükséges egyéb információkat, tanácsokat s változó arányban valamiféle szórakoztató és általános jellegű ismeretterjesztő, illetve általános jellegű aktuális tájékoztató olvasmányanyagot. Ha csak a magyar kalendáriumirodalmat tekintjük, akkor ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az egyéb információk között mindig szerepelnie kell a vásárnaptárnak. Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kalendárium olyan történetileg változó átmeneti kommunikációs eszköz, a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó között, amely egy részről hagyományos, szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, másrészről pedig újdonságokat, újdonságismereteket is. A kettő aránya változó. Egyrészt van egy többé-kevésbé folytonos történetileg előrehaladó mozgás az újdonságok javára. Másrészt az arányok függenek attól is, hogy a kalendárium szerepe hogyan módosul a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ezen belül döntő az, hogy a kalendárium olvasóközönségét elsősorban milyen társadalmi-kulturális rétegek adják.

Kiadók, példányszámok, terjesztés, árak és olvasók

Visszatérve a kiadástörténethez, az első magyar nyelvű naptárak kiadásánál hangsúlyozni kell a reformáció szellemi áramlatának nagy szerepét. Ezen kívül az is serkentette a kalendáriumok kiadását, hogy XIII. Gergely pápa 1582-ben naptárreformot vezetett be, amely nem kis ellenállás után a 16. század végére Magyarországon is általánossá lett.⁵⁷ Az új, Gergely naptárra való áttérés megnövelte az igényeket a kalendárium iránt. Az egyházaknak általában fontos szerepük volt a kalendáriumkiadás kezdeményezésében, támogatásában, de a 17. században emellett megnövekedett a magánvállalkozások jelentősége. Nem elhanyagolható a municipiumok, az egyes városi közösségek nyomdáinak szerepe sem. Végeredményben megszűnt az egyház monopóliuma az idő kezelésében.

A 16—17. századi példányszámokról nem rendelkezünk egyetlen pontos adattal sem, de azt tudjuk, hogy a kalendárium már ekkor a legnagyobb, néha több ezres példányszámú kiadványok közé tartozott, s kiadása a nyomdászoknak a legbiztosabb bevételi forrást jelentette.^{57a} Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* 1698-ban ezt írja: „Tiszteletes csepregi uram is, azt hallom, hántorgatta: Ennyi és ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon. . . Felelet: 1. Ugyan ez egy mi hasznot hajt Erdélyben.”⁵⁸

⁵⁶ Karl WAGNER: *Der Krakauer Schreibkalender, ein Kulturspiegel dreien Jahrhunderte*. Wien. 1929.

⁵⁷ Waltherr László: *Kalendáriumi magyar régiségek*. Tudománytár, 1838. IV. k. 2. f. 275—94. Az 1599. évi 45. t. c. pénzbírság terhe mellett szigorúan megtiltotta a régi naptár használatát.

^{57a} A 18. század elején a nagyszombati kalendárium 8—10 ezer.

⁵⁸ *Erdélyi fények* — *Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. Jakó Zsigmond. Bukarest. 1974. 219.

A csepregi uram vádjára adott válasz második pontjából értesülhetünk a terjesztés módozatairól is. „Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom!... Magunktól pedig kötve nem sok kél el, kötetlen adjuk tovább a compactoroknak.”⁵⁹ Egy részét tehát a nyomdászok elajándékozták főúri pártfogóknak, egyháziaknak, állami tisztségviselőknek. Erre a 17. századból is van adatunk,⁶⁰ de még a 19. században is divatban volt.⁶¹ A naptárakat maguk a nyomdászok is árulták, de a legnagyobb részt a könyvkötők hozták forgalomba, akik nyilván a vásári ponyvára is kivitték.

Összegyűjtöttük a kalendáriumok árára vonatkozó, elérhető adatokat. Ezek szerint az árak a 16. század közepétől a 17. század végéig 7 és 80 dénár között váltakoztak.⁶² Az adatokat igen nehéz értékelni, mert az árak függtek a formátumtól és a kötés mikéntjétől is.⁶³ Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy a kalendáriumok már a 16—17. században az olcsó könyvek közé tartoztak. Tehát a viszonylag kisebb pénzüek is megvásárolhatták. A kötések sokfélesége, olykor pazar kiállítása viszont mutatja, hogy az olvasók köre nem volt egységes.

Az olvasók körére vonatkozóan — csak jelzésképpen — felsorolunk néhány adatot. A kalendáriumolvasók között ott találjuk 1557-ben Nádasi Tamást,⁶⁴ 1597-ben Thurzó György nádort,⁶⁵ 1639-ben a győri püspököt,⁶⁶ a 17. század második felében Bethlen Elek fejedelmi tanácsost.⁶⁷ A magyar királyi udvari kamara elszámolásaiban minden évben több kalendárium vásárlása szerepel.⁶⁸ Fennmaradt a Komárom megyei Pázmándy Gergely kisnemes „naplószerű feljegyzésekkel is érdekcsített” 25 darab lőcsei és komáromi kalendárium, az 1683 és 1719 közötti évekből.⁶⁹ Még Rákóczi művelt hadvezére, Károlyi Sándor is „Maga életének

⁵⁹ I. m. 218

⁶⁰ SZABADY Béla közleménye, Győri Szemle, 1931. 1—3; 60.

⁶¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *i. m.* 1961. 147., „évente rendszeres szétosztottak kétszáz példányt a diéta úri tagjai között.”

⁶² IVANYI Béla: *Könyvek, könyvkötők, könyvnyomdák Magyarországon*. MKsz 1930. 117. 1555: 28 dénár; 101. 1557: 36 dénár; 146. 1557: 8 dénár; 123. 1558: 10 dénár és 26 dénár; 124. 1559: 24 dénár; 127. 1561: 44 dénár; 299. 1566: 8 és 15 dénár; BENDA—IRINYI: *i. m.* 44. 1603: 80 dénár; 1699: 41 krajcár; PAVERCSIK Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára*. MKsz 1982/3. 260. 1699: 7, 12, 30 és 50 dénár; Az árakra vonatkozó további adatok: KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. MKsz 1895. 310—19; KEMÉNY Lajos: *Egy XVIII. századbeli könyvraktár*. MKsz 1912. 158—161; *A legrégebb magyarországi könyvtári jegyzék 1710-ből*. MKsz 1888. 59—84; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 15—17.

⁶³ Tótfalusi pl. azt írja az elajándékozott naptárakról: „az urakét pedig aranyosan kelletvén kötetnem, mintegy kilenc exemplárt el mernék kérni csak a kötéséért”. *Erdélyi fiénks*, i. m. 218. A legolcsóbb papírkötés a 17. század végén 6—9 dénár volt, az egyszerű bőrkötés pedig ennél is 10—20 dénárral több. PAVERCSIK: *i. m.* 265.

⁶⁴ IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 122.

⁶⁵ RMK. I. 295.

⁶⁶ SZABADY Béla: *i. m.*

⁶⁷ LUKINICH Imre: *Bethlen fejedelmi tanácsos könyvtárjegyzéke*. MKsz 1922. 174.

⁶⁸ IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 101—146.

⁶⁹ THALY Kálmán: *Négy ismeretlen magyar naptár 1683—1719-ből* MKsz 1882. 255—56.

emlékezeti” című önéletírásához az anyagot a kalendáriumaiába bejegyzett adatokból gyűjtötte.⁷⁰ A szabadságharc bukása után Rákóczi volt kancellárjának, Ráday Pálnak a felesége, Kajali Klára, akire a birtok igazgatásának terhei hárultak, minden ügyletét kalendáriumokba jegyezte be.⁷¹ E példák számát tovább lehetne szaporítani olyan adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy kisebb és nagyobb nemességünk e korban igen gyakran kalendáriumokba jegyezte — sokszor naplószerűen — életének, környezetének nevezetes vagy kevésbé nevezetes dolgait.⁷² Vásárolták a naptárakat a kereskedők⁷³ és a különböző tisztségviselők is. A legnagyobb rangúaktól a kisebb nemesekig, az értelmiségig, a városi iparos és kereskedő polgárságig, a mezővárosok elitjéig terjedt a vásárlók köre, de a társadalmi hierarchia csúcsán lévők ekkor, a 18. század elejéig a kalendáriumvásárlók nagy hányadát adták. Hangsúlyozni szeretnénk még azt, hogy a vásárlók teljes köre lényegében ugyanolyan szemléletű és ugyanolyan tartalmú kalendáriumot olvasott.

KOVÁCS, I. GÁBOR

Geschichte des Kalenders in Ungarn von den Anfängen bis 1730

Der Verfasser überlickt die Geschichte der ungarischen Kalender bis 1730. Der erste gedruckte Kalender in ungarischer Sprache wurde zwischen 1545 und 1550 von István Székely in Krakau herausgebracht, der erste in Ungarn hergestellte Kalender für das Jahr 1573. erschien in Kolozsvár. Die Kalender des 16. Jahrhunderts wurden auch bei uns durch vermischte Auskünfte bezüglich gesundheitlicher Fragen ergänzt. Die neuen Materialien der Kalender gründeten sich im Prinzip auf ein gewisses astrologisches Weltbild. Diese Prophezeiungen auf astrologischer Grundlage drücken im 16—17. Jahrhundert bereits die aufkommende Rationalität eines breiteren Publikums aus. Unter der Prophezeiungen sollte der Wettervoraussage der Kalender die größte Zukunft beschieden sein. Außer den Monatsdarstellungen, den Marklisten, Postlinien, sowie den Angaben für Sonne und Mond, welche die Geschichte der Gattung in Ungarn von Anfang an charakterisieren, war eines der wichtigsten Teile der Kalender die Chronik, welche berufen war das Informationsbedürfnis zu befriedigen. Im 17. Jahrhundert erscheinen dann Schriften von literarischem Charakter und populärwissenschaftliche Mitteilungen. Zum Abschluß bespricht Verfasser die Umstände unter welchen die Kalender des 16—17. Jahrhunderts herausgegeben worden sind.

⁷⁰ KOSÁRY D.: i. m. 188.

⁷¹ BELICZAY Angéla: közlése: in. *Ráday Pál emlékkönyv*. Szerk.: ESZE Tamás bp. 1980. 171.

⁷² NAGY Imre: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból*. Bp. 1881. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum, XXXI. A kalendáriumi bejegyzések sokoldalú történetírói hasznosításának lehetőségére Mátray Gábor és Jakab Elek már a múlt században felhívták a figyelmet idézett munkáikban.

⁷³ HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. Sopron. 1923. II/I. 267. Moutterer Miklós könyvtára; RMNy. II. 1342. Az első löcsei kalendáriumot Ficker Mihály kereskedőnek ajánlották.